

УДК 340.15(477)

DOI: <http://doi.org/10.5281/zenodo.1291628>

I.M. СКУРАТОВИЧ,

доцент кафедри історії держави і права України і зарубіжних країн
 Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого,
 кандидат юридичних наук, доцент,
 м. Харків, Україна; e-mail: i.skuratovych@ukr.net;
 ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1355-7022>

АДМІНІСТРАТИВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНИЙ ПОДІЛ І ДЕРЖАВНЕ УПРАВЛІННЯ У ФЕОДАЛЬНО-РОЗДРОБЛЕНІЙ РУСІ

I.N. SKURATOVYCH,

Ass. Professor, Chair of State and Law of Ukraine and Foreign Countries History,
 Yaroslav Mudryi National Law University, Ph.D. in Law, Associate Professor,
 Kharkiv, Ukraine; e-mail: i.skuratovych@ukr.net;
 ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1355-7022>

THE ADMINISTRATIVE AND TERRITORIAL DIVISION OF FEUDALLY FRAGMENTED RUS AND ITS GOVERNMENT PATTERNS

Постановка проблеми

Всі визначення держави пов'язані із поширенням її суверенітету на певну територію, організацією управління та побудовою державного механізму, який би забезпечив внутрішню організаційну та правову єдність державного утворення, і водночас надійний захист кордонів. З часів формування загальновідомої схеми історії України М.С. Грушевським [1] не стихає політична, ідеологічна боротьба навколо державно-правового буття Давньої Русі. На жаль, виявилось, що радянські штампи щодо "колиски трьох братніх народів", "єдиний східнослов'янський давньоруський народ" тощо є живучими. Відтак, увага до початків вітчизняної державності не слабне. Обмеженість джерел з історії держави і права Київської Русі дає широкий простір для верифікацій, дискусій, дискурсу. Все більш переконливими стають розвідки і студії вітчизняних науковців щодо дослідження правових традицій і спадкоємності їх після Давньоруської держави у Галицько-Волинському князівстві, Великому князівстві Литовському, а через нього – Українській козацькій державі, яка утворилася в середині XVII ст. Сьогодні вітчизняна історико-правова наука переживає цікаві часи, адже все менше стає догм, усталених понять, "загальних місць". Виявляється, що і феодалізм на давньоруських теренах мав свої особливості, які у ра-

дянські часи замовчувалися або ігнорувалися, "підганялися" під загальні риси феодальної суспільно-економічної формації.

Важко, та й нерідко не потрібно переносити механістично давній історико-правовий досвід (особливо віддалений майже тисячолітнім проміжком часу) на сучасну правову дійсність. Однак, практично в усіх розвинених державах сучасного світу система адміністративно-територіального поділу, правові основи її функціонування склалися історично, і сьогодні носять відбиток минулих часів. Як приклади, можемо згадати англійські графства, французькі провінції чи польські воєводства. Україна належить до більшості сучасних держав, які протягом тривалого часу в історії не мали власної національної державності, були анексовані, окуповані чи поглинені іншими державними утвореннями, як правило найбільш нових і цікавих за своїми методологічними підходами працях. Перш за все мова йде про монографічні дослідження зарубіжних науковців, які отримали широкий резонанс. Так, П.Р. Магочій (P.R. Magocsi) подав широку панораму історії України, зокрема періоду занепаду Київської Русі, розкрив адміністративно-територіальний поділ та систему управління Галицько-Волинської держави [2]. Помітним явищем у західному світі на тлі загального інтересу до України впродовж останніх років стала

праця, автором якої є С. Плохій (S. Ploky), у якій переконливо і доказово показано належність України до Європи, доведено, що шлях від адміністративно-територіального поділу Галицько-Волинського князівства до його розпаду, руйнації системи державного управління в значній мірі був обумовлений притаманними європейському Середньовіччю династичними причинами [3, с.55–58]. Разом із тим, попри безумовну цікавість вказаних праць, вони є загальноісторичними, а не історико-правовими дослідженнями. Ієрархічність територій і населених пунктів у контексті звичаєвого права показана у монографії, виданій у Інституті держави і права ім. В.М. Корецького [4, с.143–177]. У монографії І.Й. Магновського, присвяченій конституційно-правовим засадам територіального устрою України, цікавим є матеріал щодо періоду після розпаду єдиної Давньоруської держави, вміщений у відповідному розділі, але він є дуже стислим за обсягом [5, с.96–98]. Разом з тим, вказана праця містить важливий методологічний матеріал щодо юридичного дослідження територіального устрою (підрозділи 1.1 та 1.2).

Наведене дозволяє окреслити мету та завдання цієї статті. Метою є формування цілісної історико-правової картини стану адміністративно-територіального поділу Київської Русі та державних утворень, що склалися на теренах сучасної України після розпаду Давньоруської держави, його динаміки. Цим обумовлено завдання характеристики адміністративно-територіального ладу як Давньої Русі, так і Галицько-Волинської держави, а також інших держав, що успадкували правову традицію Київської Русі, виявлення тенденцій трансформації адміністративно-територіального поділу, його історично обумовлених особливостей. Наукова новизна вміщеного в статті матеріалу полягає у спеціальній історико-правовій реконструкції адміністративно-територіального поділу та державного управління Давньої Русі часів її феодальної роздробленості.

Цивілізаційний підхід щодо дослідження розвитку адміністративно-територіального поділу і державного управління на давньоруських землях

Незважаючи на широке декларування застосування цивілізаційного підходу у вітчизняних історико-правових дослідженнях, його структурно-логічне розуміння і зміст, на нашу думку, ще недостатньо опрацьовані. Тому особливо важливе значення для реконструкції загальних рис

(оскільки детальне припрацювання цих питань потребує, на нашу думку, монографічного дослідження, орієнтованого на висвітлення значно більш тривалого періоду часу) адміністративно-територіального поділу та державного управління на давньоруських землях, має, крім згаданої праці І.Й. Магновського, у фундаментальній монографії Г.П. Гленна (H.P. Glenn) [6]. Саме ним показано, що одна із серцевин цивілізаційного підходу до історико-правових явищ – це пошук і дослідження традицій у праві як сутнісних, закономірних, внутрішньо єдиних щодо правової культури, право розуміння, нормативно-правового матеріалу та правової практики тенденцій. Із вітчизняних авторів заслуговує на увагу аналіз змісту правової традиції, здійснений Т.І. Бондарук [7, с.60–65, 97–104, 109–114].

Адміністративно-територіальний поділ та система управління Київської Русі: закономірності складання

Безумовно, адміністративно-територіальний поділ та державний апарат, на який покладалися управлінські функції, Давньоруської держави формувалися історично, як і в інших тогочасних європейських державах. Його "проекування" керівниками держави відповідно до військових, політичних, економічних та інших чинників та інтересів виникло значно пізніше, в Новий і особливо Новітній час. Крім того, видається незаперечним, що як і у інших випадках світової історії, інститути державного управління, зокрема територіями, будувалися на ґрунті "військової демократії", соціальних інститутів племен та племінних союзів. При цьому відмінністю Київської Русі було те, що племінні центри – міста, на відміну від раннього Середньовіччя Західної та Центральної Європи, занепаду не зазнали. Вони й ставали адміністративними центрами та осередками державного управління й суду в державі, що формувалася.

Міста – це були найкрупніші поселення, військові, політичні, економічні (у першу чергу щодо ремесел і торгівлі) центри територій, населених нащадками тих чи інших східнослов'янських племен та союзів цих племен. Внаслідок розвитку ремесел і торгівлі східнослов'янські міста зростали. До IX–X ст. згідно з літописами нараховувалися 24 міських поселення, століття потому – 88, а на час монголо-татарської навали – 151. Поселення міського чинника в суспільному бутті Давньоруської держави "...засвідчує про суспільний поділ праці та інтенсивність обміну своєю продукцією між ремісниками і сільськогосподарськими

виробниками" [8, с.51]. Міста, як правило виростали з сільських поселень, або створюваних князями фортифікаційних споруд у найбільш придатних з військової точки зору місцях. Тут, на нашу думку, діяли два різновекторні чинники. З одного боку, завдання неприступності у обороні вимагали важко доступності, відсутності шляхів, складності рельєфу тощо. З іншого – необхідно було контролювати торговельні шляхи, створювати зручності для підвезення данини з навколишніх сільських населених пунктів, торгувати виробами ремісників. Якщо у Європі часів раннього Середньовіччя переважала перша тенденція (занепад міст, торгівлі, натуральне господарство, домінування в місцевостях феодалних замків), то Київська Русь внаслідок більш пізнього, ніж у германських племен державотворчого генезису, проминула цей період. Тому тут, на нашу думку, більш впливовою була друга з перелічених вище тенденцій.

Серед міст особливий статус мала столиця – Київ, центральний населений пункт племінного союзу полян, "мати городів руських", як вказував у своєму вже "крилатому" вислові літописець. Київ постійно був головним столичним містом у Київській Русі, лише одного разу князь Святослав прагнув перенести столицю Русі на Дунай у місто Переяславець. Однак після Доростольської оборони він був вимушений повернутися на Русь у Київ [9, с.110]. Тут зосередився уряд нової ранньофеодальної держави, який за своєю будовою не відрізнявся від тогочасних європейських сусідів.

Державне управління було функціонально єдиним, не "розщепленим" на галузі. "Відомств" у більш пізньому розумінні не існувало. Подібно до того, як великий князь видавав закони, надавав різного роду вказівки, очолював поточне адміністрування в державі, чинив суд, здійснював верховне військово командування, так і політична еліта, що склалася навколо нього, виконувала різноманітні доручення політичного, адміністративного, судового, фіскального, поліцейського, військового характеру. Це були нащадки колишньої родо-племінної аристократії, а також, вірогідно найбільш вправні, передусім у військовій справі, вихідці з середовища вільних общинників. Так формувалася феодальний панівний стан – бояри, палацові службовці (огнищани і тивуни), старші й молодші дружинники.

Механізм державного управління склався відповідно до універсальних закономірностей в історичному державотворенні світу. Він мав палацово-вотчинний характер. Одним із головних

чинників формування держави та її атрибутів є збирання податей і складання державної фінансової системи. Це – чи не найбільш промовистий приклад організації державного управління в Давній Русі. "Суб'єктом фінансового управління, як і будь-якого іншого, виступав князь. ...Податі чи данину князь збирав, спираючись на збройну силу своєї дружини. Нерідко такі повноваження покладалися на місцеві громади та їх старійшин. У інших випадках князь відряджав... своїх слуг" [10, с.16]

Важливу роль відігравала самоврядна традиція у вирішенні суспільних справ. Як зазначає В.М. Єрмолаєв щодо віче: "...Виникнувши за первіснообщинного ладу як органи громадського самоврядування, народні зібрання залишалися у східнослов'янських племен фактично проявами *прямого народовладдя*" [11, с.28] Віче складалося з представників усіх станів у вічових містах, а у багатьох випадках і передмість. Воно вирішувало низку важливих питань – покликання князя на "вакантний" князівський "стіл", укладення з ним угоди – "ряду", неприйняття або навіть вигнання князя. Віче також впливало на законодавчу діяльність великих князів, володіло законодавчою ініціативою [11, с.42]. Найбільш крупною адміністративно-територіальною одиницею Давньоруської держави були колишні родоплемінні території. У науковій літературі вони мають різні назви, поширеним, особливо в радянські часи, було поняття "князівство".

Однак, ми приєднуємося до думки тих вчених, які використовують термін "земля". Розглядаючи походження Київської Русі з точки зору сучасних, цивілізаційних методологічних підходів О. Прицак (О. Pritsak) доводить, що Ярослав Мудрий "...також розпочав трансформацію Русі в територіальну спільноту, яка складалася з Київської, Чернігівської та Переяславської земель" [12, с.271] "Земля" як назва найбільш крупної і значної адміністративно-територіальної одиниці цілком відповідає тогочасній європейській традиції, адже і сьогодні ФРН поділяється на "землі", бачимо це у назвах багатьох адміністративно-територіальних одиниць Великої Британії, та й самі назви *Deutschland* та *England*, як і багатьох інших, походять від слова *land* – земля. Відповідно, і М.Ю. Бурдін відзначає: "В Києворуський період термін "земля" рівнозначний поняттям "державна", "народ" [8, с.49]. Звідси, на нашу думку, і походять висновки про спершу унітарний, а потім федеративний і конфедеративний лад Давньоруської держави [5, с.80–82].

Наголосимо, що вона була ранньофеодальним (або якщо звертатися до науковців, які не вважають Київську Русь феодальною державою, ранньодержавним) утворенням. Це була імперія, але не імперія часів абсолютизму чи останнього періоду Нового часу (скажімо, як Британська, Германська, Російська чи Австро-Угорська), а подібна до тих величезних державних утворень раннього Середньовіччя, якими були імперії Карла Великого чи Оттона Великого. Отже, на наше переконання, вживання термінів "унітарна держава", "федерація", "конфедерація" щодо Давньоруської держави має бути дуже обережним, більш того, воно видається невинуватим методологічним модернізаторством. Такі ранньофеодальні імперії були погано "зшиті" у політичному, економічному, культурному, правовому відношенні. Утримувалися вони переважно збройною силою. Тому організація місцевого управління в землях здійснювалася шляхом направлення Київським великим князем на князівство своїх численних родичів (передусім синів, братів, племінників, онуків), або призначенням своєрідної тимчасової адміністрації на чолі з посадниками. "В кожному князівстві Володимир посадовив своїх синів або посадників" [11, с.29]. Система управління землями вибудовувалася за тим самим принципом, що й державою в цілому. Князі мали свій двір, власне палацово-вотчинне господарство, бояр, дружину. Відповідним управлінським апаратом керували і посадники.

Цікавим є звернення до такої адміністративно-територіальної одиниці, як волость. Безумовним видається походження етимології цього слова від "володіти", "влада". Отже, на відміну від землі, термін відображає адміністративний, політичний чинник, а не історико-етнічний. Очевидно, на ранніх етапах давньоруської державності чіткої відмінності між землею і волостью не було. "Під цим поняттям іноді розуміли землі, окреме князівство... або його частину, окрему область князівства, виділену для управління певній особі..." [13, с.154–155] Таким чином, ані стрункої одноманітної адміністративно-територіальної системи, ні відповідного понятійного апарату в тогочасній юридичній мові не було (як видається, на тому етапі суспільного розвитку і не могло бути). "Князівство" могло бути синонімом і "землі", і "волості". Однак, плин часу, на нашу думку, ставив все на свої місця. Адже за своєю суттю визначення землі й волості базувалися на протилежних засадах. Земля існувала об'єктивно, склалася історично як регіон

держави зі своїми традиціями і особливостями. Вона була князівством, якщо її очолював князь, і одночасно – волостью, якщо цього князя призначав великий князь Київський (а так у абсолютно переважній більшості випадків і було, інакше великокнязівська юрисдикція не поширювалася б на якісь території держави, що порушувало б її цілісність і єдність). У основі формуванні волості лежав суб'єктивний чинник – воля великого князя, чи й воля князя окремої землі. Отже, у цьому розумінні "волость" була, по суті, синонімом поняття "уділ". Однак, їх, на нашу думку, не можна ототожнювати. "Уділ" – це "удільне князівство", отже, волость без князя (очолювана призначуванням старостою або надана у володіння боярину чи дружиннику), за логікою, уділом не була.

Суб'єктивність формування волостей з часом вела до того, що вони ставали більш дрібними адміністративно-територіальними одиницями у складі земель. Відповідним чином, центром волості ставало менше місто, ніж центр землі. Волосний уряд будувався на тих же принципах, що й центральний, і земельний, але був менш чисельним. Місцевий апарат також не мав структурно поділу за компетенцією. Його діяльність була спрямована на забезпечення покори і лояльності населення центральній великокнязівській і земельній князівській владі, недопущення смуту і повстань, забезпечення громадського порядку, збір і надходження до центру податків, судочинство, охорона кордонів держави.

Базовою одиницею адміністративно-територіального поділу і здійснення державного управління була місцева самоврядна територіальна (сусідська) громада. Вона співпадала з поселеннями ("селищами"), могла об'єднувати навколо центру кілька невеличких населених пунктів. Ця громада, як видається, є вітчизняним відповідником німецької марки. Вона була світом тогочасної людини, осередком його буття, гарантом прав і справедливості. Відомо дві тогочасні назви цієї громади: "верв" і "мир". Різниця тут, як видається, полягає в тому, що верв – це адміністративно-територіальна і фіскальна одиниця, а мир – її населення, власне громада. Звідси – миром може бути і громада міста. Саме громади несли в собі одну із головних українських правових традицій, визначальну щодо віднесення України до європейського цивілізаційно-культурного простору, а саме самоврядну. "Сільські і міські громади усвідомлювали взаємозалежність у своїй життєдіяльності та потребу творення спільних інститутів влади... Міські віче взяли на себе обов'язок охороняти приватну власність

сільських громад та сімейних домогосподарств, створили військові інституції – тисяцькі, соцькі, десяцькі, а також інститут урядників..." [8, с.51] Винятково важливим є та обставина, що давньоруська громада не поглинула індивідуальну правосуб'єктність її членів, зберегла її разом із правом подвірно-спадкового володіння своєю ділянкою землі. У той же час в етнічній Росії склалася общинна форма землекористування, з нівелюванням правосуб'єктності селянина і відсутністю його власності на землю. Саме у цьому одна полягає із головних рис належності України до Європи з точки зору правової культури і правової свідомості сільського населення. Вєрв управлялася на засадах самоврядування і очолювалася виборним старостою.

Вплив роздробленості Давньоруської держави на адміністративно-територіальний поділ та державне управління

Значний вплив на адміністративно-територіальний устрій території Київської Русі мав період трансформації імперії Рюриковичів, який настав у 1097 році одразу за Любецьким з'їздом. Держава Рюриковичів у XI ст. мала характер імперії, це було поліетнічне утворення зі складною внутрішньою структурою, в якому навколо Києва об'єднувалися близько двохсот слов'янських і неслов'янських племен. У її частинах вже виробилися свої окремі торгово-посередницькі, економічні, військово-політичні, дипломатичні інтереси, які не збігалися зі інтересами київських князів [14, с.71]. Таким чином, імперія постала перед необхідністю серйозної трансформації. На першому етапі (1097–1132 рр.) зміни можна було охарактеризувати як дуже повільні та непослідовні, де консервативні тенденції все ж домінували, у ході підспудного визрівання нових державних форм, на поверхні політичного життя. Мономаху та Мстиславу Великому вдалося стримати відцентрові процеси і домогтися у рамках територіальної цілісності імперії її часткової стабілізації та стагнації.

Однак, це було все тимчасово, оскільки суперечило об'єктивним тенденціям до розпаду територіально великої, політично, юридично і економічно слабко зв'язаної держави. Любецький з'їзд 1097 року з його рішенням "кожен тримає отчину свою" не стримав і не міг стримати цих процесів. За глибоким висновком М.С. Грушевського: "...Входить все глибше в жите правило, що кожний князь повинен мати якийсь уділ у спільній дідизні княжого роду, а перед усім має право на свою батьківщину. Се було на руку поодиноким землям, що добивали ся свого

відокремлення під управою місцевого княжого роду. Земля, держачи ся якогось княжого роду і пильнували, щоб не дати нікому вигнати його з батьківщини, здобувала собі тим окремішність" [15, с.101]. Дуже важливе поняття тут "землі". Отже, спростовується радянська ідея про те, що головною і єдиною причиною феодальної роздробленості став економічний чинник, відсутність єдиного внутрішнього ринку, слабкість торговельних зв'язків. Звичайно, цей фактор діяв, однак розвиток міст і торгівлі у Давньоруській державі унеможлиблює цей чинник як єдиний. Необгрунтованим було б зводити причину розпаду великої держави до амбіцій та сепаратизму місцевих князів.

Важливим чинником, на нашу думку, було прагнення місцевих еліт до відокремлення, автономії. Ще одним фактором можна вважати стійкість місцевих політико-правових традицій, які мали своїми витокami часи племенного ладу та союзів племен. Держава була надто великою і внутрішньо не цілісною, щоб за неповних два століття "переварити" у своєму політико-правовому "казані" велику кількість земель з їхніми відмінностями і традиціями.

На території Київської Русі утворилася велика кількість більш чи менш незалежних, потужних у економічному та військовому відношенні, крупніших чи дрібніших за розмірами князівств. Про розпад Давньоруської держави у повному сенсі цього слова говорити, втім, важко. Нові державні утворення, які співпадали з межами згадуваних вище земель, об'єднувалися належністю князів до однієї династії Рюриковичів, спільною культурою, і, що дуже важливо і на що не часто акцентується увага дослідників, дією спільного права. Адже основний звід давньоруського права "Руська Правда" дійшла до нас у понад 100 списках, які не мали кардинальних відмінностей один від одного. Більше трьох десятків з них належать до XIII – XV століть, тобто якраз періоду феодальної роздробленості, монголо-татарської навали та її наслідків (підрховано автором за [16, с.18–24]).

Хронологічним початком періоду феодальної роздробленості вітчизняна історична традиція вважає 1132 р., рік смерті сина Володимира Мономаха Мстислава. З цього періоду внутрішня єдність давньоруських земель аж до початку монголо-татарської навали, послаблюється. Відповідно, про жодну централізовану політику щодо упорядкування та уніфікації адміністративно-територіального устрою об'єктивно йтися не могло. Однак, процеси, однакові за змістом, в

силу діалектичної логіки мають подібну форму зовнішнього виразу. З одного боку, сформувався складна система зв'язків "старших" і "молодших" князів, яка є подібною до західноєвропейських відносин сюзеренітету – васалітету. Ці відносини прикривалися формою родинних відносин. "Вони скріплювалися писемними договорами, в тому числі хресними і присяжними грамотами, клятвами, дарунками, а в окремих випадках – взяттям заложників з числа найближчих родичів одного або двох князів – сторін в укладеній угоді" [17, с.99]

З іншого боку, незалежно від волі тих чи інших правителів склалася наступна ієрархія адміністративно-територіальних одиниць та їх об'єднань: земля – волость (уділ) – верв. Осібний статус мали міста, передусім більші й значніші в адміністративному та економічному відношенні. На території півдня та південного заходу Давньоруської держави – на теренах, де розміщується сучасна Україна, сформувалися Київська, Чернігівська, Переяславська, Галицька, Волинська землі [17, с.93].

При цьому – оскільки державні утворення стали більш компактними і втратили ранньфеодальний імперський характер – знову посилювалась роль і віче як прояв споконвічного українського прагнення до самоврядування, і зборів верви ("мир"). Умовно "федеративний" устрій ("федеративний" за загальновідомим в наукових історико-правових колах висловлюванням М.І. Костомарова) реально призвів до посилення ролі самоврядних інститутів [11, с.31]

Одним із наслідків роздробленості стало об'єднання незалежних князівств у кіл Зька груп земель з метою загальної безпеки. Таким чином, створилися одна група: Новгородська, Псковська, Смоленська, Полоцька та Вітебська землі; інша – Володимиро-Суздальська, Рязанська, Муромська. Галицьке та Волинське князівства стали наступною специфічною групою [9, с.336].

За цих обставин мало місце утворення моноетнічної (за суттю – української) держави – Галицько-Волинської. Ми певні, що маємо називати її саме державою, а не князівством, і тут приєднуємося до думки С. Плохія [3]. Крім мононаціональності й "українськості" цього потужного державного утворення бачимо уперше з часів роздроблення Давньоруської держави європейське визнання (досьогодні прийняття рішення Папою Римським щодо коронування Данила Галицького як короля є одним із головних підтверджень визнання Русі як Європейської держави).

Галицько-Волинська держава вже мала чіткий і визначений державний та адміністративно-територіальний устрій. Щодо останнього, видається важливим організаційно-правове оформлення волості. Так, велике князівство об'єднувало дві землі – Галичину та Волинь, з традиційним для Середньовіччя "прихопленням" прикордонних територій – Підляшшя, Правобережне Подніпров'я тощо. У той самий час волость є чітким державою визначеним поняттям, яке стосується: княжих володінь (державна власність), боярської земельної власності (за суттю, феоде), міських громад із приміськими територіями (тут Галицько-Волинська держава йшла "в ногу", якщо не випереджала Європу, яка саме в той час починала визнавати міста як підґрунтя централізованої королівської влади та станового представництва). Верв – сільська громада – як і у попередні та наступні роки – залишалася головним осередком української землеробської національної правосвідомості та правової культури.

Щодо організації державного апарату – він зазнав мало змін. Мала прояв потужна і недооцінена вітчизняними істориками права сила правової традиції – що блискуче було розкрито Г.П. Гленном [6]. На підвладній їм території навіть після нашествия Батия князі зберігали свої повноваження. На велику вдячність фахівців з історії міжнародного права (на нашу думку) заслуговує дипломатична вправність великого князя Данила Галицького щодо перемовин як з Європою, так і з монголо-татарськими ханами. У Великому князівстві була збережена місцева адміністрація. У Галицько-Волинській землі набула поширення двірсько-вотчинна система управління. Мав місце прискорений "соціальний ліфт" щодо переходу з двірсько-вотчинних на державні посади. Складається посада двірського. Він відав князівським палацом, очолював апарат князівського домену, справляв від імені князя судочинство. Фактичні функції канцлера виконував печатник, який, висловлюючись сучасною мовою, забезпечував юридичну сторону функціонування держави [17, с.115].

Висновки

Таким чином, ми розглянули тільки деякі з значущих аспектів адміністративно-територіального поділу Давньоруської держави, особливо в часи її поділу на окремі держави часів феодальної роздробленості. Бідність джерельної бази, об'єктивно обумовлена історичною віддаленістю, спонукає до широких наукових дискусій у середовищі істориків держави і права України.

Перший висновок – тема заслуговує на дискусію і монографічне дослідження. Наступний – відсутній комплексний аналіз розпаду (чи можливо поділу) Давньоруської держави, якій пізніші історики дали романтичну назву – Київська Русь. Як вбачається, крім "класичних" в радянській історіографії економічних чинників, діяли фактори прагнення місцевих еліт до урядування у територіально осяжних і контрольованих землях. Глибинно закладена в українській правовій традиції схильність до самоврядування, поєд-

нана із племінними традиціями, посилювали дію дезінтеграційних чинників. Щодо одноманітності будови адміністративного апарату, на нашу думку, вона пояснюється тим, що попри державну роздробленість, правова основа суспільного буття була єдиною – Руська Правда. Запрошенням до наукової дискусії вітчизняних і зарубіжних фахівців з історії Давньоруської держави є і проведений у статті герменевтичний аналіз понять "земля", "князівство", "удільне князівство", "верв".

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Грушевський М. С. Звичайна схема "руської" історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства *Український історичний журнал*. 2014. № 5. С. 199–208.
2. Magocsi P. R. A History of Ukraine: The Land and Its Peoples. Toronto: University of Toronto Press, 2010. 894 p.
3. Ploky S. The Gates of Europe: a History of Ukraine. New York: Basic Books, A Member of the Perseus Books Group, 2015. 432 p.
4. Усенко І. Б., Бабкін В. Д. та ін. Правовий звичай як джерело українського права (IX–XIX ст.) / за ред. І. Б. Усенка. К.: Наук. думка, 2006. 280 с.
5. Магновський І. Й. Територіальний устрій України: монографія. Івано-Франківськ: Типовіт, 2011. 476 с.
6. Glenn H. P. Legal traditions of the world: sustainable diversity in law. 4-th ed. Oxford: University Press, 2010. 418 p.
7. Бондарук Т. І. Історико-правові есе / відп. ред. І. Б. Усенко; НАН України, Інститут держави і права ім. В. М. Корецького. К.-Херсон: ФОП Гріль Д. С., 2017. 240 с.
8. Бурдін М. Ю. Земельні відносини в Україні: історико-правовий дискурс: монографія. Х.: У справі, 2016. 406 с.
9. Брайчевський М. Ю. Походження Русі. К.: Наукова думка, 1968. 224 с.
10. Головка О. М. Фінансова адміністрація Російської імперії в Україні (кінець XVIII – початок XX ст.): історико-правове дослідження: монографія. Х.: СИМ, 2005. 448 с.
11. Єрмолаєв В. М. Вищі представницькі органи влади в Україні: історія, теорія та практика: монографія. Харків: Право, 2017. 448 с.
12. Pritsak O. The Origin of Rus'. URL: http://shron1.chtyvo.org.ua/Pritsak_Omelian/The_Origin_of_Rus_anhl.pdf.
13. Гончаренко В. Д. Волость. *Велика українська юридична енциклопедія*: у 20 т. Х.: Право, 2016. Т. 1. С. 154–157.
14. Федака С. Д. Землі і міста княжої України-Русі. Ужгород: Вид-во В. Падяка, 2002. 136 с.
15. Грушевський М. Ілюстрована історія України: Репринт. відтв. 1913 року. К.: Райдуга-Золоті ворота, 1992. 524 с.
16. Юшков С. В. Русская Правда. Происхождение источников, ее значение / под ред. О. И. Чистякова. М.: ИКД "Зерцало-М", 2002. 400 с.
17. Історія держави і права України: підручник. У 2-х т. / за ред. В. Я. Тація, А. Й. Рогожина, В. Д. Гончаренка. Т.1. К.: Концерн "Видавничий Дім "Ін Юре", 2003. 656 с.

REFERENCES

1. Hrushevs'kyu, M. S. (2014). Zvychnayna skhema "russkoyi" istoriyi y sprava ratsional'noho ukladu istoriyi skhidnoho slov'yanstva [The usual scheme of "Russian" history and the case of a rational structure of the history of Eastern Slavic]. *Ukrayins'kyu istorychnyy zhurnal*, (5). 199–208 (in Ukr.).
2. Magocsi, P. R. (2010). A History of Ukraine: The Land and Its Peoples. Toronto: University of Toronto Press (in Eng.).
3. Ploky, S. (2015). The Gates of Europe: a History of Ukraine. New York: Basic Books, A Member of the Perseus Books Group (in Eng.).
4. Usenko, I. B., & Babkin V. D. at all; Usenko, I. B. (Red.). (2006). *Pravovy zvychay yak dzherelo ukrayins'koho prava (9–19 st.)* [Legal tradition as a source of Ukrainian law (9-19 centuries)]. Kyiv: Nauk. dumka (in Ukr.).

5. Mahnovs'kyi, I. Y. (2011). *Terytorial'nyy ustriy Ukrayiny: monohrafiya* [Territorial structure of Ukraine: monograph]. Ivano-Frankivs'k: Typovit (in Ukr.).
6. Glenn, H. P. (2010). *Legal traditions of the world: sustainable diversity in law*. 4-th ed. Oxford: University Press (in Eng.).
7. Bondaruk, T. I., Usenko, I. B. (Red.). (2017). *Istoryko-pravovi ese* [Historical and legal essays]. Kyiv-Kherson: FOP Hrin' D. S. (in Ukr.).
8. Burdin, M. YU. (2016). *Zemel'ni vidnosyny v Ukrayini: istoryko-pravovyy dyskurs: monohrafiya* [Land relations in Ukraine: historical and legal discourse: monograph]. Kharkiv: U spravi (in Ukr.).
9. Braychevs'kyi, M. YU. (1968). *Pokhodzhennya Rusi* [Origin of Rus]. Kyiv: Naukova dumka (in Ukr.).
10. Holovko, O. M. (2005). *Finansova administratsiya Rosiys'koyi imperiyi v Ukrayini (kinets' 18 – pochatok 20 st.): istoryko-pravove doslidzhennya: monohrafiya* [Financial Administration of the Russian Empire in Ukraine (end of the 18 – early 20 centuries): historical and legal research: monograph]. Kharkiv: SIM (in Ukr.).
11. Yermolayev, V. M. (2017). *Vyshchi predstavnyts'ki orhany vlady v Ukrayini: istoriya, teoriya ta praktyka: monohrafiya* [Higher Representative Bodies in Ukraine: History, Theory and Practice: Monograph]. Kharkiv: Pravo (in Ukr.).
12. Pritsak, O. The Origin of Rus'. Retrieved from: http://shron1.chtyvo.org.ua/Pritsak_Omelian/The_Origin_of_Rus_anhl.pdf (in Eng.).
13. Honcharenko, V. D. (2016). Volost' [Volost]. *Velyka ukrayins'ka yurydychna entsyklopediya: u 20 t.* Kharkiv: Pravo. T. 1. (s. 154–157) (in Ukr.).
14. Fedaka, S. D. (2002). *Zemli i mista knyazhoi Ukrayiny-Rusi* [Land and cities of the princely Ukraine-Rus]. Uzhhorod: Vyd-vo V. Padyaka (in Ukr.).
15. Hrushevs'kyi, M. (1992). *Ilyustrovana istoriya Ukrayiny* [Illustrated History of Ukraine]. Reprint. vidtv. 1913 roku. Kyiv: Rayduha-Zoloti vorota (in Ukr.).
16. Yushkov, S. V., Chistyakov O. I. (Red.). (2002). *Russkaya Pravda. Proiskhozhdeniye istochnikov, yeye znachenije* [Russian Truth. Origin of sources, its meanin]. Moskva: IKD "Zertsalo-M" (in Russ.).
17. Tatsiy V. YA., Rohozhyn A. Y., & Honcharenko V. D. (Reds.). (2003). *Istoriya derzhavy i prava Ukrayiny: pidruchnyk* [History of the State and Law of Ukraine: a textbook]. U 2-kh t. T.1. Kyiv: Kontsern "Vydavnychyy Dim "In Yure" (in Ukr.).

Надійшла 20.12.2017

РЕКОМЕНДОВАНЕ ЦИТУВАННЯ (RECOMMENDED CITATION), АНОТАЦІЇ (ABSTRACTS)

Скуратович І. М. Адміністративно-територіальний поділ і державне управління у феодально-роздробленій Русі. Форум права: електрон. наук. фахове вид. 2018. № 2. С. 124–132. URL: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/FP_index.htm_2018_2_17.pdf

DOI: <http://doi.org/10.5281/zenodo.1291628>

Розглянуто наукову проблему, яка сягає витоків вітчизняної державності, оскільки обмеженість історико-правових джерел змушує до детального філософсько-діалектичного та формально-юридичного аналізу, зокрема, щодо формування адміністративно-територіального устрою та державного апарату Давньоруської держави. Показано, що до найменш досліджених етапів її історії належить період феодальної роздробленості, а дискусія в науці відбувається стосовно її причин. На думку автора, ними стали: прагнення місцевих еліт до незалежного врядування; формування місцевих ринків в умовах відсутності централізованого економічного господарювання, а також наслідки місцевих етнокультурних особливостей та місцевої правової культури. Важливим також є стійка українська традиція до самоврядування, яка проявилася у функціонуванні віче та самоврядування верви. Здійснено також герменевтичний аналіз понять "земля", "князівство", "уділ", "волость". Доведено, що в часи феодальної роздробленості Давньої Русі спільність правового простору забезпечувала поширеність дії Руської Правди.

Ключові слова: Давньоруська держава; адміністративно-територіальний поділ; правова традиція; земля; князівство; уділ; волость; верв

Скуратович И.Н. Административно-территориальное деление и управление в феодально-раздробленной Руси

Рассмотрена научная проблема, которая достигает истоков отечественной государственности, поскольку ограниченность историко-правовых источников вынуждает к детальному философско-диалектическому и формально-юридическому анализу, в частности, формирования административно-территориального устройства и государственного аппарата Древнерусского государства. Показано, что в наименее исследованных этапах ее истории лежит

период феодальной раздробленности, а дискуссия в науке происходит относительно ее причин. По мнению автора, ими стали: стремление местных элит к независимому управлению; формирование местных рынков в условиях отсутствия централизованного экономического хозяйствования, а также последствия местных этнокультурных особенностей и местной правовой культуры. Важным также является устойчивая украинская традиция к самоуправлению, которая проявилась в функционировании вече и самоуправлению верви. Осуществлен также герменевтический анализ понятий "земля", "княжество", "удел", "волость". Доказано, что во времена феодальной раздробленности Древней Руси общность правового пространства обеспечивала распространённость действия Русской Правды.

Ключевые слова: Древнерусское государство; административно-территориальное деление; правовая традиция; земля, княжество; удел; волость; вервь

Skuratovych I.N. The Administrative and Territorial Division of Feudally Fragmented Rus and Its Government Patterns

The article addresses the research issue relating to the beginnings of the Ukrainian statehood. The problem arising in this connection stems from the scarcity of historical and legal sources, this necessitating the detailed philosophical-dialectical and formal legal analyses. These analyses are specifically applied to the formation of the administrative-territorial system and institutional power in Old Rus. The purpose of the article is to form a holistic historical and legal picture of the state of the administrative-territorial division of Kyivan Rus and state structures formed on the territory of modern Ukraine after the collapse of the Old Russian state, its dynamics. The management by objectives of the article was to analyze the civilization approach to study the development of administrative-territorial division and state administration in the Old Russian lands; regularities of the drafting of administrative-territorial division and management system of Kyivan Rus; the influence of fragmentation of the Old Russian state on the administrative-territorial division and state administration. The research shows the time of the country's feudal disunity to be the least studied period of its history and is illustrative of the debate taking place on the causes behind this disunity. According to the author, these causes were generated by such factors as aspiration of the local elites to independent rule, local markets emerging in the decentralized economy, as well as ethno cultural patterns and features of the Ruthenian legal culture. Another important factor is the prevalence of the self-government tradition in the Ukrainian context, which materialized in the form of the viche (a popular urban assembly) and verv (a popular rural assembly). The article also provides the hermeneutic analysis of concepts such as land, principality, domain, volost (a small rural district). Finally, it substantiates that the legal framework shared by all Ruthenian principalities during the times of feudal division ensured the nationwide operation of the Ruska Pravda, a legal code developed in Kyivan Rus.

Key words: *Old Rus; administrative and territorial division; legal tradition; land; principality; domain; volost; verv*